

Beata KURYŁOWICZ

Uniwersytet w Białymstoku

b.kurylowicz@uwb.edu.pl

<http://orcid.org/0000-0003-2309-4313>

STRUKTURA ZNACZENIOWA SŁOWNICTWA ANATOMICZNEGO W NOWYM DYKCJONARZU M.A. TROCA

1. WPROWADZENIE

Niniejszy artykuł jest próbą analizy semantycznej słownictwa anatomicznego, zgromadzonego przez Michała Abrahama Troca w *Nowym dykcjonarzu*, opublikowanym w Lipsku w 1764 roku. Celem szczegółowych rozważań, opartych na teorii pól językowych, jest pokazanie znaczenia leksemów i ustalenie ich miejsca w obrębie pola. Przyjęcie koncepcji pól językowych zakłada, że przedmiotowy materiał stanowi uporządkowany i zhierarchizowany zbiór jednostek leksykalnych, wchodzących ze sobą w różne relacje semantyczne (por. Buttler 1967: 41–59; Pisarek 1967: 493–516; Miodunka 1980; Tokarski 1983; 1984; 1993: 335–362). Poszczególne elementy tego zbioru powiązane są przynależnością do wspólnej kategorii znaczeniowej, w tym wypadku anatomii, która jako dział medycyny zaczęła wyodrębniać się w XVI wieku (zob. Jankowiak 2005: 25).

Leksyka anatomiczna jest częścią słownictwa lekarskiego, o czym pisali autorzy pierwszego polskiego historyczno-normatywnego *Słownika anatomiczno-fizjologicznego* (1838 r.), Józef Majer i Fryderyk Skobel, wskazując na jej istotną rolę w obrębie leksyki medycznej: „gdy w Anatomii rzadko się zdarza potrzeba mówienia o chorobach, a może nigdy o lekarstwach, to przeciwnie ani Patologia z ogółem Terapii, ani Położnictwo, słowem żadna gałąź nauki lekarskiej, bez wyrażen anatomicznych obejść się nie może” (s. 4).

2. STAN BADAŃ

Wydanie pracy J. Majera i F. Skobla stanowi przełom w rozwoju polskiej terminologii lekarskiej, zauważa Felicja Wysocka (1979: 108; 1980: 16–17). Wraz z opublikowaniem słownika rozpoczyna się bowiem nowoczesne, świadome podejście do problemu terminologii medycznej (zob. Jankowiak 2009: 76). J. Majer i F. Skobel, profesorowie medycyny Uniwersytetu Jagiellońskiego, zagorzali obrońcy języka polskiego i współtwórcy Komisji Językowej Akademii Umiejętności, stworzyli podstawę badań nad historią polskiej terminologii lekarskiej. F. Wysocka podkreśla, że walorów wzmiankowanego słownika nie wyczerpuje wyłącznie jego charakter dokumentacyjny, ponieważ dzieło to w równym stopniu odzwierciedla historyczną leksykę medyczną, jak też stanowi „sito poprawnościowe” (1980: 17), porządkuje i ujednolica terminologię lekarską, której dynamiczny wzrost nastąpił w wieku XVIII, a wywołany został Kołłątajowską reformą studiów lekarskich i wprowadzeniem wykładów po polsku (zob. Wysocka 1979: 110).

Z kolei pierwsze historyczne opracowanie rozwoju polskiego słownictwa lekarskiego zawdzięczamy Franciszkowi Giedroyciowi, który w „Gazecie Lekarskiej” opublikował serię artykułów *Jak się rozwijało mianownictwo lekarskie polskie* (1919: 220–224, 237–242, 254–259). Śladem F. Giedroycia podążył Romuald Wierzbicki, który ten sam temat opracował na podstawie bogatszych źródeł (1924, s. 52–70, 163–75). Wybranych zagadnieniom z nowszej terminologii anatomicznej w aspekcie historycznym przyjrzał się natomiast Kornel Michejda (1959: 220–222; 1960: 151–154).

Z bardziej współczesnych prac, które rzucają więcej światła na ewolucję polskiej terminologii anatomicznej, należy przywołać komplet monografii wspomnianej już F. Wysockiej (1980; 1994; 2007, 2013), która ujmuje temat w sposób przekrojowy, systematyzujący, ukazujący rozwój omawianej leksyki do roku 1838. Opracowania Lucyny Agnieszki Jankowiak zaś z jednej strony przedstawiają problem słownictwa medycznego z perspektywy synchronicznej, koncentrują się na wstępnej fazie jego rozwoju, a mianowicie wieku XVI (2005; 2006), oraz drugiej połowie XIX wieku i na przełomie XIX i XX wieku (2011: 97–109, 2015), z drugiej natomiast – diachronicznej (2009: 61–83)¹. Leksyka medyczna

¹ Z uwagi na ograniczone ramy artykułu przywołałam tu najważniejsze prace omawiające problem w aspekcie językoznawczym, szczegółową literaturę przedmiotu zawierają wspomniane opracowania F. Wysockiej oraz L.A. Jankowiak.

pierwszej połowy XVIII wieku, stanowi część rozważań poświęconych słownictwu specjalistycznemu w *Informacji matematycznej* Wojciecha Bystrzonowskiego² z 1749 (Szczauś 2013: 204–230).

L.A. Jankowiak (2015: 90) zaznacza, że choć badania historycznojęzykowe dotyczące leksyki medycznej mają długą tradycję, to wciąż jest niewiele prac omawiających leksykę medyczną XVIII wieku. Niniejszy szkic, skupiony na opisie semantycznym słownictwa anatomicznego, stanowi więc odpowiedź na potrzeby polskiej leksykologii historycznej w tym zakresie.

3. MATERIAŁ BADAWCZY

Trójjęzyczny, polsko-niemiecko-francuski, dykcyonarz M.A. Troca liczy około 45500 haseł (Kępińska 2011: online). B. Walczak (1994: 54) zaznacza, że jest on najważniejszym osiągnięciem leksykografii polskiej XVIII wieku, które rzetelnie odzwierciedla zasób leksykalny polszczyzny z połowy XVIII stulecia.

Wśród zarejestrowanych przez Troca leksemów wyjątkowe miejsce zajmuje słownictwo specjalistyczne, w tym naukowe, które słownikarz po raz pierwszy w historii polskiej leksykografii wprowadził umyślnie i kompleksowo, a także opatrzył nowoczesnymi jak na ówczesne czasy kwalifikatorami w postaci jednowyrazowych skrótów (por. Walczak 1994: 52; Kaszewski 2014: 90). W *Nowym dykcyonarze* występuje około 550³ leksemów specjalistycznych, naukowych, wśród których największą grupę stanowi słownictwo wywodzące się z nauk matematycznych (około 220 jednostek), czyli terminy geometryczne (ponad 90 – opatrzone abreviacją *Geom./Mesf./geom.*⁴), arytmetyczne (ponad 50 – *Rechen./arithm.*), matematyczne (blisko 50 – *Mathem./matem.*), astronomiczne (15 – *Stern./astron.*), geograficzne (11 – *Erdbeschr./géogr., geograph.*), optyczne (2 – *Optic./optique*), mechaniczne (1 – *Mechanic/mécan.*)⁵. Poza tym Troc

² Lublin 1749.

³ Przedstawiona przeze mnie liczebność terminów naukowych występujących w *Nowym dykcyonarze* różni się z obliczeniami M. Kaszewskiego, który w książce *Studia z leksykografii historycznej* podał inne dane liczbowe, mocno zaniżone.

⁴ Prosty krojem czcionki oznaczono kwalifikatory niemieckojęzyczne, kursywą zaś francuskojęzyczne.

w dykjonarzu pomieścił terminologię medyczną (ponad 70 – Seilt./medec./med.), gramatyczną (ponad 70 – Gramm./gram.), prawną (ponad 50 – in den Rechten/Gerichtsw./droit./palais), anatomiczną (34 – Anat./anat./anatom.), filozoficzną (35 – Philosof./phil.), architektoniczną (30 – Baul./archit.), muzyczną (13 – Mus./musiq.), teologiczną (10 – Theol./teol.), chemiczną (5 – Chym./chim.), logiczną (3 – Logic./logique), retoryczną (1 – Redef./retoriq.).

4. SŁOWNICTWO ANATOMICZNE W NOWYM DYKJONARZU

Leksyka anatomiczna występująca w *Nowym dykjonarzu* to 34 leksemy opatrzone kwalifikatorami *anat.* lub *anatom.* oraz 216 nazw anatomicznych bez stosownej kwalifikacji. W sumie Troc zebrał 250 określeń związanych z anatomią człowieka, które stanowią podstawę materiałową przedstawionej niżej analizy semantycznej.

4.1. POLE ZNACZENIOWE: NAZWY CZĘŚCI CIAŁA

Określenia części ciała i organizmu jako całości stanowią bardzo liczną grupę nazw anatomicznych (93 jednostki wyrazowe). W *Nowym dykjonarzu* występują ogólne nazwy: organizmu (*ciało*⁶ 1.⁷, *ciałko*), części ciała zewnętrznych i wewnętrznych: *członek* ‘część ciała, organ’, *wnętrznosci* ‘narządy wewnętrzne, trzewia’, nazwy skóry: *pleć* 3. ‘powierzchnia ciała, skóra oraz jej wygląd, kolor itp., cera’; *skora* 1. oraz jej wytworów: *paznogieć*, *paznokieć*; *włos*. Ponadto do omawianej kategorii można zaliczyć leksem *kanal* 3. *anat.* (łac. *canalis*) ‘przewód w organizmie zawierający nerwy, naczynia chłonne, tętnicze lub żyłne’ – „różne są kanały, ktoromi się przyrodzenie czyści”;

⁵ O terminach matematycznych zebranych przez Troca pisze B. Kuryłowicz w artykule *Terminologia matematyczna w Nowym dykjonarzu Michała Abrahama Troca na tle polskiej i europejskiej tradycji naukowej. Prolegomena* (2019: 62–71).

⁶ Niektóre przykłady mogą powtarzać się w różnych polach, ale w całościowej klasyfikacji są traktowane jako jedna jednostka (Troc w takich sytuacjach nie wyodrębnia dwóch znaczeń), np. *gardziel* ‘szyja oraz jej wewnętrzne organy; gardło, tchawica’ należy do pola układ trawienny i układ oddechowy. Stąd też zsumowana liczba nazw należących do poszczególnych pól jest większa niż liczba wskazana w klasyfikacji ogólnej, obejmującej 250 nazw.

⁷ Cyfra przy nazwie oznacza numer znaczenia.

Do omawianego pola należą też określenia głowy: *głowa*, *łeb, *mozgownica* oraz jej okolic: *twarz* (‘przednia strona głowy ludzkiej’ – „*twarz jest strona głowy przednia w której są czoło, oczy, nos, gęba*”; **oblicze) i jej części: *czoło*, *jagoda* 2. ‘policzek’, **lice ‘policzki’ – „*pod jagodami są lice albo policzki*”, *policzek*, *skroń*, *nos*, *oko*, *broda*, *gęba* 2. ‘usta’, *warga* ‘każdy z dwóch fałdów skórnych ograniczający od przodu otwór ustny wielu kręgowców’, *warga* *zwierzchnia*, *wyższa*⁸, *warga* *spodnia*.

Materiał słownikowy rejestruje także nazwy szyi (*szyja*) i jej części (*szyje przodek*, *szyje tył*), karku (*krczyca, *kark*, *szyje tył*), tułowia (*tułow*) i jego części, czyli pleców (*grzbiet*, *plec*, ***plecy***) oraz okolic pleców (*krzyż* ‘pas pleców nad pośladkami’); brzucha (*brzuch*, *kałdun* 4. (z niem. *Kaldaune*), *żywot* 9.) i jego części (*błona* 3. anat. ‘górna część brzucha, nadbrzusze’; *brzuchowa słabizna*, *brzuch zwierzchni nad żołądkiem* ‘przednia część podbrzusza’, *pępek*); klatki piersiowej (**piers, *piersi* 1. ‘górna część tułowia, klatka piersiowa, biust’, 2. ‘sutek’; *cyc* ‘pierś kobieca, sutek’; *cycek* ‘pierś kobieca, sutek’); bocznych części tułowia (*bok*, *słabizna* ‘części tułowia poniżej ostatnich żeber’ – „*żebra od pachy zaczęte kończą się na słabiznie*”); bioder (*biodro*, *łędźwie* „*przyzasuj ten miecz na łędźwie twoje*”, *ścięgno*, *ścięgno* 1. anat. ‘biodra’ – „*pod ścięgnem udy są*”).

Troc poświadcza także nazwy pośladków (*połrzyć*, *połrzytek*, *pośladek ‘zadek, tyłek’, *siedzenie* 6. ‘pośladek’ – „*siedzenie (pośladek) w ciele ludzkim*”, *zadek* ‘oba pośladki’); nazwy pachwin (*dymię*); nazwy kończyn górnych (*ręka*) i ich części (*dłoń*; *dłoń spodnia* ‘wewnętrzna strona dłoni’; *dłoń zwierzchnia* ‘wierzch dłoni’; *garść* ‘dłoń’; *łokiec* – „*łokiec idzie od przegubu aż do dłoni*”; *palec*; ***palec*** *wielki* ‘kciuk’; *palec wtory* u ręki, *rozen*, *rožen 2. ‘palec wskazujący, drugi palec ręki’; ***palec*** *trzeci* ‘palec środkowy’; ***palec*** *czwarty*, *pięścienny*, *serdeczny*; ***palec*** *mały*; części palców (*brzusiec*, *brusiec*, *brzuszec* ‘opuszka palca’; *kłykiec* ‘spojenie stawowe u palców ręki, każdy zginający się człon palca’ – „*dziewięć u każdej ręki jest kłykciów*”); *ramię*, *ramień; *ręka* *po łokiec*; *ręka* *po ramię cała*; *ręki przegub*, *członek między dłonią i łoktami* ‘nadgarstek’); nazwy kończyn dolnych (*noga*) i ich części (*kolano*; *ksiuk* ‘palec wielki u nogi’; *łyśt*, *łytk*, *ikra* ‘tylna mięsista część nogi między kolanem a stopą, łydka’; *palec*; ***palec*** *wielki u nogi*; *paluch*; *pięta*; *piętka* ‘mała pięta’; *stopa*; *ud* ‘część kończyny dolnej między biodrem a kolanem’).

⁸ Z uwagi na oszczędność miejsca w połączeniach wyrazowych wyraz hasłowy zaznaczam czcionką pogrubioną.

4.2. POLE ZNACZENIOWE: UKŁAD TKANKOWY I MIĘŚNIOWY

Nazwy tkanek i mięśni stanowią zbiór liczący 19 wyrazów, odnoszących się do tkanek: nabłonkowej (*błona* 2. anat. ‘w organizmach żywych: tkanka dzieląca, łącząca lub okrywająca poszczególne narządy, otoczka, osłonka’; *błona*, która wnętrzości okrywa, kałdun; *błoniasty*, *błonowy* anat. ‘błoniasty, błonowy’; *błonka* anat. ‘w organizmach żywych, tkanka dzieląca, łącząca lub okrywająca poszczególne narządy, otoczka, osłonka’ – „błonka w której ząb siedzi ma złączenie z błonkami, co są w uszach; błonka siatkowa w oku”; *skorka* 5. anat. ‘błona’, *zawoj* 4. anat. ‘membrana, osłona’); mięśniowej (*błona* we wnętrzu poprzeczna ‘szeroki, płaski mięsień oddzielający jamę piersiową od brzusznej, przepona’; *ciałko* ‘tkanki pokrywające szkielet ludzki’; *ciało* ‘ts.’; *dziąsła* ‘tkanka obrastająca wyrostek zębodołowy szczęk oraz szyjki zębów’; *mięso* ‘tkanki pokrywające szkielet ludzki, ciało’; *muszkuł* (łac. *musculus*) ‘mięsień lub nerw’; *myszka* 2. anat. ‘mięsień’; *otoczyna* anat. ‘szeroki, płaski mięsień oddzielający jamę piersiową od brzusznej, przepona’; *przegroda poprzeczna* anat. ‘przepona’); chrzęstnej (*ścięgacz*, *żyła kleiowata* anat. ‘ścięgno’; *ścięgno*, *ścięgno* 2. anat. ‘wiązadło – „ścięgna członki wiążą i ściągają”); *więzy* 3. anat. ‘błona lub pasmo zbudowane z tkanki łącznej, podtrzymujące lub wzmacniające niektóre narządy, wiązadło – „chrząstki i więzy w ciele”) i tłuszczowej (*sadło* ‘tkanka tłuszczowa’).

4.3. POLE ZNACZENIOWE: UKŁAD KOSTNY

Troc zanotował 36 nazw odnoszących się do kości ogólnie (*kość* 2. anat., *kostka*, *kosteczka*), ich budowy (*spik* 2. (nm. *Speck*) ‘gąbczasta, silnie ukrwiona tkanka wypełniająca kości’; *szpik* v. *spik*; *trzeszczki* anat. ‘drobne, okrągławe kostki włączone w końce ścięgien mięśni w sąsiedztwie stawów, powstająca na skutek miejscowego kostnienia ścięgien, kość trzeszczkowa; kość heterotopowa’); a także do kości rąk (*bark*; *kość łopatchzana* ‘łopatka’; *łopatka*; *kość łokciowa większa* anat. ‘kość łokciowa’; *kość łokciowa mniejsza* anat. ‘kość promieniowa’), kości nóg (*kość biodrowa puszkowata* ‘kość kulszowa’; *udowa kość*); kości miednicy (*kirść*, *łopatka dolna* ‘kość kulszowa, biodro’; *kość pod słabiznami* ‘kość kulszowa, kości biodrowe’, *kość krokowa* ‘kość łonowa’ oraz to samo zanotowane pod hasłem *krokowa*: *kość krokowa* z kwalifikatorem *anat.*); kości twarzoczaszki (*czaszka* głowy, *głowia kość*, *kość trupia* ‘kość głowy’; *czeluć* ‘szczęka’; *cze-*

luść wyższa 'szczeka górna'; *czeluść* niższa 'szczeka dolna'; *czeluściowe* kości 'kości szczękowe'; *szczeka*, *kość czeluści w której zęby* 'kość czaszki, w której osadzone są zęby'; *żuchwa* 'szczeka'); kości klatki piersiowej (*kość piersiowa* u człeka; *ostróżka* 2. anat. 'kość długa, łącząca łopatkę i mostek; obojczyk'; *żebro*), nazwy kręgosłupa (*grzbietowa kość*; *pacierzowa kość*; *pacierze wszystkie*; *spojenie pacierzowe*) i jego części (*pacierz* 'kręg w kręgosłupie'; *kość w siedzeniu*, *kość kuprzasta* anat.; *kuprzasta kość szeroka w siedzeniu*; *kość w siedzeniu* anat. 'kość krzyżowa').

4.4. POLE ZNACZENIOWE: UKŁAD TRAWIENNY

Nazwy związane z budową układu trawiennego to 22 leksemy. Charakteryzują one budowę pierwszego odcinka układu trawiennego, czyli jamy ustnej (*gęba*): *język*; *podniebienie*; *jęczyzek* 4. anat. 'wyrostek na tylnym brzegu podniebienia miękkiego' – „jęczyzek w gardle”; *żąb* 'płytką służącą do chwytania i rozdrabniania pokarmu'. Dalej mamy nazwy gardła (*gardziel*); przełyku (*rura* 4. anat. „rura w gardle albo krtań, rura do płuc oddechowa; rura, którą wchodzi pokarm do żołądka”); oraz narządów wewnętrznych: *blona kiszkowa* 'otrzewna'; *flak* 'jelito, kiszka'; *jelito*; *kiszka* 'jelito' – „kiszki dzielą się na cienki i grube, to jest mięjsze; kiszki biorą od żołądka co jest strawionego”; *trzewo* 'flaki, jelita'; *wątroba*; *żołądek*. Wśród nazw odnoszących się do budowy narządów wewnętrznych możemy wyróżnić określenia dotyczące jelita: cienkiego (*kiszka cienka*) i jego odcinka (*kiszka czcza* 'jelito czcze'), grubego (*kiszka kolkowa*, *kiszka kobielasta*) i jego odcinki (*kiszka kątna*, *kątnica* 'jelito ślepe'; *kiszka ostatnia dolna*, *odbytowa* 'odbytnica'). Jeden wyraz odnosi się do budowy żołądka: *żołądkowe uście* – „spodnie uście żołądkowe”. Do omawianego pola należą także ogólne nazwy narządów wewnętrznych: *trzewa*, *to jest kiszki*, *żołądek*, *blony* 'brzuch, jama brzuszna z wnętrościami'.

4.5. POLE ZNACZENIOWE: UKŁAD MOCZOWO-PŁCIOWY

Omawiane pole reprezentuje w słowniku Troca 11 leksemów. Wśród nazw narządów z tego układu znalazły się dwie jednostki: *nerka* i *żyły uryenne* 'moczowód'. Bogatsze nazewnictwo dotyczy narządów płciowych męskich i żeńskich: *członek wstydlivy* 'genitalia', *członek wstydlivy męski* 'zewewnętrzny narząd płciowy męski', *członek wstydlivy białogłowski* 'wa-

gina', *jądro* 'męski gruczoł płciowy', *jaje* 'męski gruczoł płciowy, jądro', *łono* 'narządy rodne' – „łono w ciele pod brzuchem, albo brzucha niska część, mam ból w łonie”, *moszna* 'worek skórno-mięśniowy, dwudzielny, mieszczący jądra męskie'. Poza tym Troc zanotował nazwy: *łożysko* 'błona tworząca rodzaj worka, w której rozwija się płód w łonie matki', *macica* 'narząd rodny, w którym rozwija się płód', *płód* 'zarodek, embrion'; *żywot* 1. 'macica'.

4.6. POLE ZNACZENIOWE: UKŁAD ODDECHOWY

W polu tym występuje 11 nazw, które odnoszą się do kolejnych odinków układu oddechowego: *nos* i określenia dotyczące budowy nosa (*nozdrza*; *nosowa chrząstka*, *nozdrzy przegrodka* 'przegroda nosowa'); *krtań* i określenia dotyczące budowy krtani (*krtani obrączki* 'esowate chrząstki'; *krtani błonka w uściu jej* 'nagłośnia' – „krtani błonka głosowi służy i jej w jedzeniu broni”; *krtani dziurka głosowa* 'kanał głosu pod nagłośnią'). Występują tu także nazwy tchawicy (*gardziel*; *gardziółka głosowa*); krtani (*rura* 4. anat. '– „rura w gardle albo krtań, rura do płuc oddechowa; rura, którą wchodzi pokarm do żołądka”); płuc (*płuco*; *płuca* plur., *płuca sing. – „rozjątrzenie płuce; chłodzi się serce od przyległej płuce; płuca ma naruszone”).

4.7. POLE ZNACZENIOWE: UKŁAD KRAŻENIA

Do określeń związanych z układem krążenia przyporządkowanych jest 15 nazw. Obok nazwy *serce* i jego części: *komorka* 4. anat. 'jama; komora serca, mózgu' – „w mózgu jest komorek cztery, komorka w sercu”, występują tu nazwy żył (*żyła*, *żyła krewna*): *piesek* 3. anat. 'jedna z dwóch tętnic szyjnych, które przenoszą krew do mózgu'; *żyła szyjna* 'żyła szyjna'; *krwotoczna żyła* 'żyła lub tętnica hemoroidalna'; *wątrobna żyła* 'żyła wątrobowa'; *żyła główna* 'żyła odpromieniowa'; *żyła lochowata* 'żyła główna'; *żyła krwotoczna*, *żyła złota* 'żyła i tętnica hemoroidalna'; *żyła pulsowa*, *oddechowa*, *duchowa* 'żyła tętnicza'; *żyła pulsowa wielka* 'aorta'; *żyła wielka* 'żyła wrotna, naczynie dostarczające krew bogatą w substancje odżywcze z przewodu pokarmowego do wątroby'. Jedna nazwa dotyczy budowy żył: *żyły uście*, *gdzie się z drugą łączy* 'anastomoza, zespolenie'.

4.8. POLE ZNACZENIOWE: UKŁAD CHŁONNY (LIMFATYCZNY)

W zgromadzonym materiale występuje pięć nazw należących do omawianego pola, w tym pięć określeń synonimicznych nazywających migdałki: *guziki w gardle*, *ślinne jagody*; *ślinne jagody w uściech*, *haki* (niem. *Haken*), *mandle* (niem. *Mandel*) ‘migdałki’; *serwatka* 2. anatom. ‘część surowicza i wodna, która przechodzi do nerek’ – „serwatka do nerek przechodzi” oraz *śledziona* ‘organ wewnętrzny wyłączający czerwone krwinki z krwiobiegu’. Ponadto do tego układu należy szpik kostny.

4.9. POLE ZNACZENIOWE: UKŁAD NERWOWY I NARZĄDY ZMYŚLÓW

Nazwy związane z budową układu nerwowego to 28 leksemów, które odnoszą się do mózgu (*mózg* – „w mózgu jest komorek cztery; w tyle mózgu zaczyna się żył wszystkich suchych zebranie”) i jego części: *blonki mózgowie* ‘opony mózgowie’; *blonka mózgowia gruba* ‘opona mózgowia twarda’; *blonka mózgowia cienka* ‘opona mózgowia miękka’; *komorka* 4. anat. ‘jama; komora serca, mózgu’ – „w mózgu jest komorek cztery, komorka w sercu”. Poza tym występują tu określenia nerwów: *żyłka*; *żyła sucha*, *biała bekrewna*, *nerwa*.

Podpole Nazwy narządów zmysłów tworzą głównie określenia dotyczące oka (*oko*) i jego budowy: *białek w oku* ‘nieprzejrzysta błonka oka, białkówka’; *dno oka* anat. (kalka łc. *fundus oculi*) ‘naczyniówka, tylna część błony naczyniowej pokrywająca zewnętrzną część siatkówki’; *humor kryształowy w oku* anat. (kalka łc. *humor crystallinus*) ‘stożek krystaliczny, twarda substancja przylegająca do tęczówki’; *humor szklany* (kalka łc. *humor vitreus*) ‘ciało szkliste wypełniające tylną część gałki ocznej’; *humor wodnisty* (kalka łc. *humor aquosus*) ‘substancja wodnista wypełniająca przednią część gałki ocznej, przestrzeń między rogówką a tęczówką’; *źrenica* ‘otwór w tęczówce oka’; a także leksemy nazywające jego aparat ochronny: *brew* ‘wąskie pasmo włosów porastające wypukłość kości czołowej nad oczodołem’ „brwi podnoszę, opuszczam”; *powieka* ‘ruchoma fałda skórno-mięśniowa, zakończona rzęsami, chroniąca oko’; *powieki wyższe*; *powieki niskie*; *powiek brzegi*, z których włosy wyrastają; *powiek włosy*. Sześć nazw związanych jest z narządem słuchu (*ucho*) i jego budową: *bębenek*, w uchu błonka, anat. ‘błona bębenkowa w uchu’; *kowadło* 2. anat. ‘jedna z trzech, obok młoteczka i strzemiączka, kosteczek słuchowych’ – „kowadło jest kosteczka w uchu”; *labirynt* 2. anat. (łc. *la-*

byrinthus z gr.) ‘kanały półkoliste, część ucha wewnętrznego, błędnik’ – „labirynt w uchu jest kostka, w której wiele dziurek sam i tam obróconych”; *młoteczek*, *młotek* 2. anat. ‘jedna z trzech kostek ucha środkowego’ – „młoteczek albo kostka w uchu co na bębenek bije”; *strzemionko* 3. anat. ‘jedna z trzech kosteczek słuchowych znajdujących się w uchu środkowym’ – „strzemionko w uchu”. Z kolei *nos* i *nozdrza* to określenia narządu powonienia.

5. RELACJE SEMANTYCZNE W LEKSYCE ANATOMICZNEJ ZEBRANEJ PRZEZ TROCA: SYNONIMIA, POLISEMIA, HIPONIMIA

Cechą charakterystyczną leksyki anatomicznej zarejestrowanej przez Troca jest jej synonimiczność (por. Jankowiak 2005). Synonimy anatomiczne, obecne we wszystkich wskazanych polach semantycznych, tworzą szeregi, zbudowane z dwu, trzech, czterech, a nawet pięciu elementów. Szeregi dwuelementowe stanowią najliczniejszą grupę, np.: ‘skóra’: *skora*, *pleć*; ‘dłoń’: *dłoń*, *garść*; ‘ścięgno’: *ścięgacz*, *żyła kleiowata*; ‘wiąza-dło’: *ścięgno*, *więzy*; ‘jelito grube’: *kiszka kolkowa*, *kiszka kobielasta*; ‘jelito ślepe’: *kiszka kątna*, *kątnica*; ‘męski gruczoł płciowy, jądro’: *jądro*, *jaje*; ‘macica’: *macica*, *żywot*; ‘tchawica’: *gardziel*, *gardziołka głosowa*. Szeregi składające się z trzech synonimów pojawiają się rzadziej, np.: ‘głowa’: *głowa*, *łeb*, *mozgownica*; ‘kark’: *kark*, *krczyca*, *szyje tył*; ‘brzuch’: *brzuch*, *kaldun*, *ży-wot*; ‘biodro’ *biodro*, *łędźwie*, *ścięgno*; ‘kość kulszowa’: *kirś*, *łopatka dolna*, *kość pod słabiznami*; ‘łydka’: *łyśt*, *łytka*, *ikra*; ‘czaszka’: *czaszka głowy*, *gło-wia kość*, *kość trupia*; ‘jelito’: *flak*, *jelito*, *kiszka*; ‘żyła tętnicza’: *żyła pulsowa*, *oddechowa*, *duchowa*. Niewiele przykładów reprezentuje szeregi zbudowane z czterech elementów: ‘szczeka’: *czelusciowe kości*, *szczeka*, *kość czeluści w której zęby*, *żuchwa*; ‘kręgosłup’: *grzbietowa kość*, *pacierzowa kość*, *pacierze wszystkie*, *spojenie pacierzowe*; ‘kość krzyżowa’: *kość w siedzeniu*, *kość kuprzasta*, *kuprzasta kość szeroka w siedzeniu*, *kość w siedzeniu*; ‘nerw’: *żyłka*, *żyła sucha*, *biała bezkrewna*, *nerwa*. Sporadycznie występują szeregi pięcioskładnikowe: ‘pośladek’: *połrzyć*, *połrzytek*, **pośladek*, *siedzenie*, *zadek*; ‘migdałki’: *guziki w gardle*, *ślinne jagody*; *ślinne jagody w uściech*, *haki*, *mandle*.

Ze względu na niewielki udział zapożyczeń w nazewnictwie anatomicznym notowanym przez Troca, szeregi synonimiczne są tworzone głównie przez nazwy rodzime. Wyjątkowo pojawiają się tu szeregi gro-

madzące wyrazy rodzime i obce jednocześnie, a szeregi zbudowane wyłącznie z nazw obcych nie zostały potwierdzone w analizowanym źródle.

Pod względem budowy synonimów w skład szeregów synonimicznych wchodzi tylko jednostki jednowyrazowe, np.: 'brzuch': *brzuch, kałdun, żywot*; tylko wielowyrazowe, np.: 'kręgosłup': *grzbietowa kość, pacierzowa kość, pacierze wszystkie, spojenie pacierzowe*; a także obecny jest tu model mieszany, a więc taki, w którym występują składniki jedno- i wielowyrazowe, np.: 'ścięgno' *ścięgacz, żyła kleiowata*; 'obojczyk' *kość piersiowa u człeka, ostróżka*; 'kość kulszowa' *kirść, łopaska dolna, kość pod słabiznami*.

Innym zjawiskiem semantycznym, zaobserwowanym w leksyce anatomicznej zgromadzonej przez Troca, jest polisemia, np.: *pleć* 'powierzchnia ciała, skóra' i 'wygląd, kolor itp. skóry, cera'; *żywot* 'brzuch', 'macica'; *biodro* 'biodro', 'ścięgno'; *komorka* 'jama; komora serca', 'jama; komora mózgu'; ***piers, piersi* 'górną część tułowia, klatka piersiowa, biust', 'sutek'; *rura* 'krtań', 'przełyk'. Zjawisko polisemii obejmuje mniejszą liczbę przykładów niż synonimia i może świadczyć o braku specjalizacji niektórych nazw anatomicznych w pierwszej połowie XVIII w.

Najradszym typem relacji semantycznej występującym w analizowanym słownictwie jest hiponimia, a więc zależności między wyrazami uporządkowane w sposób hierarchiczny. Hiponimia, odzwierciedlająca skłonność ludzkiego umysłu do grupowania wertykalnego, wyraża stosunek semantyczny: nadrzędny (hiperonim) – podrzędny (hiponim), np.: *warga* – *warga zwierchnia, wyższa, warga spodnia*; *palec* – *palec wielki; palec wtory u ręki, rozen, palec trzeci, palec czwarty, pierścieniowy, serdeczny, palec mały*; *członek wstydlivy* – *członek wstydlivy męski, członek wstydlivy białogłowski*; *blonki mózgowe* – *blonka mózgowa gruba, blonka mózgowa cienka*; *powieka* – *powieki wyższe; powieki niskie*.

6. WNIOSKI

Przedstawiona w artykule analiza semantyczna wynotowanych z *Nowego dykcjonarza* leksemów wyraźnie wskazuje na bogactwo i zróżnicowanie osiemnastowiecznego słownictwa anatomicznego, a także przewagę wyrazów rodzimych nad zapożyczeniami. Wśród 250 nazw zaledwie jedenaście jednostek stanowią pożyczki z języków obcych: siedem łaciń-

skich i cztery niemieckie: *kanal, labirynt, muszkuł, kałdun, szpik, haki, mandle* (zapożyczenia właściwe), *dno oka, humor kryształowy w oku, humor szklany, humor wodnisty* (kalki), co świadczy o zasadniczym udziale leksyki rodzimej, a zwłaszcza słownictwa potocznego, w formowaniu się polskiej terminologii anatomicznej, a także szerzej medycznej, w pierwszej fazie jej rozwoju, trwającej do końca XVIII w. (por. Wierzbicki 1924: 53–70, 163–175). Uwagę zwraca także niejednorodny charakter omawianego słownictwa w poszczególnych polach, a także asymetria w zakresie ich liczebności. Wielkość pól znaczeniowych, różny poziom ich rozwarstwienia semantycznego i zróżnicowany stopień ogólności należących do nich wyrazów (od nazw ogólnych, po bardzo szczegółowe i specjalistyczne, jak np. *dno oka* czy *krtani błonka w uściu jej*) odzwierciedlają stopień znajomości i dokładności opisu przez słownictwo organizmu ludzkiego, właściwe przeciętnemu, acz wykształconemu użytkownikowi osiemnastowiecznej polszczyzny. *Nowy dykcjonarz* nie jest bowiem dziełem medycznym przeznaczonym dla specjalistów, ale słownikiem polszczyzny ogólnej. W zamyśle autora miał on być narzędziem do nauki języka polskiego, a także środkiem służącym promowaniu bogactwa i piękna polskiej mowy.

Najbardziej rozbudowanym polem są nazwy części ciała, a więc ta kategoria nazw, które funkcjonują w codziennej komunikacji. Z kolei pole obejmujące nazewnictwo z zakresu systemu limfatycznego, który u ludzi został odkryty dosyć późno, a mianowicie dopiero w XVII wieku (WEPI 7: 6), obejmuje nazwy odnoszące się do dwóch podstawowych i najbardziej znanych organów, czyli śledziony i migdałków, co może świadczyć o tym, że ten dział anatomii znajdował się jeszcze we wstępnej fazie rozwoju, nie był dostatecznie zbadany i opisany, czego konsekwencją była słaba reprezentacja leksyki z tego zakresu.

Zaobserwowane w analizowanym słownictwie anatomicznym relacje semantyczne, a zwłaszcza synonimia i polisemia, świadczą z jednej strony o zróżnicowaniu i bogactwie leksyki anatomicznej, z drugiej natomiast o braku precyzji w wyrażaniu treści przez omawiane jednostki leksykalne, choć z założenia powinny one cechować się ścisłością, precyzją i jednoznacznością. Funkcjonowanie obok siebie nazw redundantnych, brak wyrazistej krystalizacji nazw jednofunkcyjnych nie jest jednak wyłączną własnością analizowanego materiału, lecz zjawiskiem o szerszym zasięgu. Jak bowiem zauważyła K. Siekierska, jest ono charakterystyczną właściwością polszczyzny XVII i XVIII wieku (1976: 272–281).

BIBLIOGRAFIA

- Buttler D., 1967, *Koncepcja pola znaczeniowego*, „Przegląd Humanistyczny”, z. 2, s. 41–59.
- Gajda S., 1990, *Wprowadzenie do teorii terminu*, Opole.
- Giedroyc F., 1919, *Jak się rozwijało mianownictwo lekarskie polskie*, „Gazeta Lekarska” 53, nr 19, s. 220–224; nr 20, s. 237–242; nr 21, s. 254–259.
- Jankowiak L.A., 2006, *Słownictwo medyczne Stefana Falimirza*, t. 2, *Słownik*, Warszawa.
- Jankowiak L.A., 2009, *Z dziejów terminologii medycznej. Słownictwo medyczne wieku XVI wobec XVII w. oraz pierwszej połowy XVIII w.*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” 44, s. 61–83.
- Jankowiak L.A., 2011, *Polskie słownictwo medyczne w drugiej połowie XIX wieku oraz na przełomie XIX i XX wieku*, „Studia Językoznawcze” 10, s. 97–109.
- Jankowiak L.A., 2015, *Synonimia w polskiej terminologii medycznej drugiej połowy XIX wieku (na podstawie Słownika terminologii lekarskiej polskiej z 1881 roku)*, Warszawa.
- Kaszewski M., 2014, *Studia z leksykografii historycznej*, Kraków.
- Kępińska A., 2011, *Nowy dykcyonarz, to jest Mownik polsko-niemiecko-francuski*, Lipsk, 1764, *Michał Abraham Trotz*, w: *Słowniki dawne i współczesne. Internetowy przewodnik edukacyjny*, red. M. Bańko i in., (pozyskano z <http://www.leksykografia.uw.edu.pl>).
- Kuryłowicz B., 2019, *Terminologia matematyczna w Nowym dykcyonarze Michała Abrahama Troca na tle polskiej i europejskiej tradycji naukowej. Prolegomena*, „Język Polski” XCIX, z. 3., s. 62–71.
- Majer J., Skobel F., 1838, *Słownik anatomiczno-fizjologiczny ułożony przez D<okto>-rów Józefa Majera i Fryderyka Skobla. Profesorów Wydziału Lekarskiego w Uniwersytecie Jagiellońskim*, Kraków.
- Michejda K., 1959, *W sprawie polskich terminów anatomicznych*, „Język Polski” 39, s. 220–222.
- Michejda K., 1960, *Jeszcze w sprawie polskich terminów anatomicznych*, „Język Polski” 40, s. 151–154.
- Miodunka W., 1980, *Teoria pól językowych, Społeczne i indywidualne ich uwarunkowania*, Warszawa–Kraków.
- Neumann B., 1968, *Rys dziejów mianownictwa lekarskiego i jego kryzys współczesny*, „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny” 31, z. 2, s. 193–205.
- Pisarek W., 1967, *Pojęcie pola wyrazowego i jego użyteczność w badaniach stylistycznych*, „Pamiętnik Literacki” 58, z. 2, s. 493–516.
- Siekierska K., 1976, *Z dziejów kształtowania się polskiej terminologii naukowej. Podstawowe słownictwo geometryczne*, „Poradnik Językowy”, s. 272–281.
- Szczaus A., 2013, *Leksyka specjalistyczna w Informacji matematycznej Wojciecha Bystrzonowskiego z 1749 roku na tle polszczyzny XVIII wieku*, Szczecin.

- Tokarski R., 1983, *Teorie pól znaczeniowych a analiza semowa*, „Język Polski” 63, z. 3, s. 179–188.
- Tokarski R., 1984, *Struktura pola znaczeniowego (studium językoznawcze)*, Warszawa.
- Tokarski R., 1993, *Słownictwo jako interpretacja świata*, w: *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku, t. 2. Współczesny język polski*, red. J. Barmiński, Wrocław.
- Trotz M.A., 1764, *Nowy dykcyjonarz, to jest mownik polsko-niemiecko-francuski z przydatkiem przysłów potocznych, przestroż gramatycznych, lekarskich, matematycznych, fortyfikacyjnych, żeglaskich, łowczych i inszym naukom przyzwoitych wyrazow przez Michała Abrahama Troca, warszawianina*, Lipsk (pożyczono z <http://www.ebuw.uw.edu.pl>).
- Walczak B., 1994, *Nowe prace o polskich słownikach osiemnastowiecznych*, w: *Studia romanica in honorem Stanisłai Gniadek*, red. H. Mistowski, J. Sypnicki, Poznań, s. 45–57.
- WEPI – *Wielka Encyklopedia Powszechna Ilustrowana Saturnina Sikorskiego* (wyd. 1892–1914, tom 7).
- Wierzbicki R., 1924, *Historia słownictwa lekarskiego polskiego*, „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny” nr 1, z.1, 2., s. 53–70, 163–175.
- Wysocka F., 1979, *Uwagi o polskiej terminologii anatomicznej do początków XIX w.*, „Język Polski” 59, s. 108–118.
- Wysocka F., 1980, *Polska terminologia lekarska do roku 1838. Tom I. Anatomia. Proste prymarne nazwy nie motywowane*, Wrocław.
- Wysocka F., 1994, *Polska terminologia lekarska do roku 1838. Tom II. Anatomia. Jednowyrazowe nazwy motywowane*, Kraków.
- Wysocka F., 2007, *Polska terminologia lekarska do roku 1838. Tom III. Anatomia. Nazwy dwuwyrazowe*, Kraków.
- Wysocka F., 2013, *Polska terminologia lekarska do roku 1838. Tom IV. Anatomia. Nazwy wielowyrazowe*, Kraków.

SEMANTIC STRUCTURE OF ANATOMICAL VOCABULARY IN NOWY DYKCJONARZ BY M. A. TROC

Abstract

This article is an attempt to perform a semantic analysis of anatomical vocabulary collected by Michał Abraham Troc in *Nowy dykcyjonarz*, published in Lipsk in 1764. The aim of individual analyses based on the lexical field theory is to demonstrate the meaning of lexemes, to determine their place within a field, as well as to disclose semantic relationships: synonymy, polysemy and hyponymy.

The semantic analysis presented in this article clearly demonstrates abundance and differentiation of 18th century anatomical vocabulary, as well as prevalence of native over borrowed words. Among 250 names, only eleven units

are borrowings from foreign languages: seven Latin and four German ones. This provides evidence there is a fundamental role of native lexis, especially colloquial vocabulary, in the formation of Polish anatomical terminology, and, more extensively, also medical terminology, in the first phase of its development which continued until the end of the 18th century.

Of note is also the non-uniform arrangement of lexemes in individual fields and asymmetry in their number. Selected lexical fields are characterised by non-uniform size, different level of semantic stratification and differentiated degree of generality of words they contain.

On the other hand, semantic relations observed in the analysed anatomical vocabulary, especially synonymy and polysemy, confirm there is a differentiation of anatomical lexis, on the other hand, they indicate lack of precision in expressing content by the discussed lexical units.

Key words: anatomical vocabulary, multilingual lexicography, lexical field, lexis of the 18th century